
A L'ENTORN DEL MODEL DE LENGUA DE *CANIGÓ* I ELS PLANTEJAMENTS LINGÜÍSTICS DE JACINT VERDAGUER

ON *CANIGÓ'S* MODEL OF LANGUAGE AND THE LINGUISTIC APPROACHES BY JACINT VERDAGUER

JOAN SANTANACH I SUÑOL
Universitat de Barcelona
jsantanach@ub.edu

Resum: Jacint Verdaguer treballava extraordinàriament les seves obres, tant des del punt de vista literari com lingüístic. N'hem conservat nombrosos autògrafs, amb versions en procés dels seus poemes. També ens consta que hi introduïa esmenes durant el procés d'impressió. A final de 1885 va fer arribar proves de *Canigó* a diverses personalitats. Hem conservat alguns dels comentaris i propostes de correcció que li va adreçar l'acadèmic i filòleg Josep Balari i Jovany. Són esmenes que cal relacionar amb el model de català acadèmic que Verdaguer buscava per a l'obra, atent a les raons filològiques i etimològiques, i també a la llengua dels clàssics que el precedien, medievals i moderns. De l'anàlisi dels canvis i les esmenes se n'extreuen algunes conclusions sobre el registre escrit que hi va usar, no sempre coincident amb el català parlat per Verdaguer, i igualment útils a l'hora d'establir-ne el text crític.

Paraules clau: Jacint Verdaguer, *Canigó*, autògrafs, Josep Balari, registres lingüístics, text crític.

Abstract: Jacint Verdaguer devoted great efforts to his works, both from a literary and linguistic point of view. We have preserved a great number of autographs with versions in progress of his poems. He also used to correct them during the printing process. At the end of 1885 he sent press proofs of the poem *Canigó* to different Catalan personalities. The scholar and philologist Josep Balari i Jovany addressed to him some comments and proposals of correction related to the model of academic Catalan language Verdaguer wanted for his work, based in philologic and etymological arguments, and in the language of medieval and modern Catalan classics as well. From the analysis of these changes and amendments we can point out some conclusions about the written register used in the poem, not always coincident with the Catalan spoken by the author, and useful for establishing its critical text.

Key words: Jacint Verdaguer, *Canigó*, autographs, Josep Balari, linguistic registers, critical text.

1. CORRECTORS DE *CANIGÓ*

En una carta del 20 de novembre de 1885, Josep Balari i Jovany, que repassava llavors les proves dels primers cants de *Canigó*, comentava a Jacint Verdaguer que «lo poema contrasta per sa suavitat i dolçura amb *L'Atlàntida. Mi piace*».¹ El poeta l'hi havia fet enviar perquè n'hi donés opinió i li fes els comentaris i esmenes que considerés oportuns. Balari no va ser l'únic que va poder llegir el *Canigó* en proves d'impremta. Verdaguer també havia encarregat que les fessin arribar a Marià Aguiló, Francesc Matheu i Josep Torras i Bages, els noms i les adreces dels quals consten, escrits per una mà que no és la seva, entre els folis de l'autògraf que van emprar els impressors per compondre'n la primera edició.² També demanava que n'hi enviessin un joc a ell.

No ens consta quins comentaris li va adreçar Marià Aguiló. N'hi degué parlar en persona, no per escrit. Una carta seva a Tomàs Forteza, sense datar, malgrat que ha de ser del novembre del 1885, confirma que hi va prendre part. Li deia que «Estich ajudant a corregir les proves del *Canigó*, den Verdaguer, que hi ha buydat tot el llenguatge que sab. Indudablement farà forrolla». La remarca sobre el valor lingüístic de la poesia verdagueriana és una constant en els comentaris d'Aguiló.³

De Francesc Matheu, en canvi, sí que n'hem conservat unes «Observacions ó tonteries sobre'l *Canigó*» que va anotar al revers d'una circular impresa de *La Il·lustració Catalana*.⁴ En aquestes notes, que probablement no anaven destinades a Verdaguer, malgrat que van acabar arribant-li, s'hi recullen diverses objeccions referides a repeticions d'imatges, mots o comparacions, fossin al mateix poema o bé es trobessin «en altres obres del mateix autor»; aquests detalls no desmereixen, per a Matheu, un text que conté alguns cants «de més humans y sentits qu'en cap obra de Mn. Verdaguer»,

1. Verdaguer 1977: 63, núm. 492.

2. Es tracta del ms. 375/4 de la Biblioteca de Catalunya, on va entrar com a part del conjunt d'autògrafs donats per Pere Guerau Maristany i Oliver, comte de Lavern. A partir d'ara m'hi referiré com a ms. A. L'anotació és al f. 57r. Per al manuscrit, vegeu Bohigas 1981: 348-350, amb informació detallada del contingut, i Verdaguer 1995: 13 i 19 (és el ms. M1 d'aquesta edició, a cura de Narcís Garolera).

3. Gomis 1965-1966: II, 129, núm. 212, citat a Verdaguer 1977: 63. Entre les seves *Cartes sobre el Renai-xement*, malgrat que les referències a Verdaguer són força tangencials i breus, i no hi esmenta en cap moment el *Canigó*, n'hi ha un parell en què remarca el valor lingüístic de la seva obra: «La importància principal d'en Verdaguer, més que al seu talent, la deu al llenguatge», i «En Verdaguer no passà del castellà al català, i en això deu, i haver mamat la llengua de bona llet, quatre quintes parts de sa força» (Aguiló 2014: 96, núm. 156, i 228, núm. 438). Per a la relació entre Aguiló i Verdaguer, vegeu Massot 2006.

4. El full no està signat, «però la lletra és de Francesc Matheu, com també són seus l'estil i algunes grafies característiques», segons anoten Casacuberta i Torrent; l'editen com a apèndix I en Verdaguer 1977: 232-233.

amb una «varietat de metrificació [que] no fa cap mal efecte (com jo'm temia)», i que, en definitiva, «es gros, es català, es interessant, y crech de debó en un èczit».

Pel que fa a Torras i Bages, Verdaguer va demanar que li enviessin les proves de *Canigó* després que, el 12 de novembre, el bisbe Jaume Català l'hagués nomenat censor encarregat d'examinar l'obra. Tres dies més tard, el 15, Torras confirmava al seu superior la manca d'inconvenient, per part seva, perquè el llibre es publicués.⁵

2. LES OBSERVACIONS DE JOSEP BALARI I JOVANY

Les propostes que Josep Balari i Jovany va fer a Verdaguer eren eminentment lingüístiques, com no podia ser d'altra manera. El poeta ja li havia demanat, a la dècada dels setanta, que es llegís *L'Atlàntida* i l'hi corregís.⁶ Va rebre les proves canigonenques de mans de Narcís Verdaguer i Callís, cosí del poeta, el dia 19 de novembre, segons explica ell mateix. Atès que quatre dies abans, el 15, Torras i Bages n'havia completat la lectura i n'havia informat el bisbe Català, podria ser que les proves de Balari fossin les mateixes que havia examinat el futur autor de *La tradició catalana*. Sigui com sigui, tot sembla indicar que el filòleg va fer una lectura atenta del conjunt del poema, potser a mesura que rebia nous lliuraments de proves, encara que no podem descartar que les rebés totes alhora. En tot cas, sí que va fer les seves indicacions a Verdaguer en diverses tongades. I no sols en va revisar les galerades, sinó que també va rebre un joc de paginades del poema, on va poder comprovar si s'havien introduït correctament les seves esmenes. Conservem les observacions de Balari sobre el *Canigó* en dues cartes, del 20 i el 22 de novembre, i en quatre fulls que s'han guardat juntament amb les lletres, aquests sense datar, malgrat que no poden ser gaire posteriors, perquè el llibre ja era imprès a final del mateix 1885 —per bé que va aparèixer amb data de l'any següent.

Tots aquests materials van ser editats en l'*Epistolari* verdaguerià. Les cartes al lloc corresponent d'acord amb l'ordre cronològic, i els fulls amb observacions s'hi van incloure en un apèndix.⁷ Tenint en compte el contingut d'aquests quatre fulls,

---

5. Vegeu l'ofici que Verdaguer va adreçar al bisbe, que inclou tant la notificació a Torras i Bages com el vistiplau d'aquest darrer, al dors, en Verdaguer 1977: 59, núm. 489.

6. Balari va conservar la tarja que Verdaguer li havia adreçat, juntament amb el manuscrit de *L'Atlàntida*, demanant-li que hi corregís «lo que li desplaça» (Verdaguer 1967: 23, núm. 104). Al ms. 374/I de la Biblioteca de Catalunya s'hi conserven «unes poques notes al marge, de correccions i observacions anotades per Josep Balari i Jovany» (Pere Farrés en Verdaguer 2002: 77, i també 19). Les notes de Balari són recollides en les edicions de Junyent i Riquer (1948) i Farrés (2002).

7. Verdaguer 1977: 66, n. 9 i 226-231 (apèndix II).

cadascun dels quals agrupa esmenes d'un únic cant o de dos de consecutius, és ben possible que s'hagin perdut altres fulls amb comentaris de Balari. Així, a les observacions [I], segons la numeració dels editors, hi ha una sola esmena, referent a una nota del cant IV. Com que les notes s'agrupen al final del llibre imprès, és possible que aquest full no fos el primer que Balari va escriure, sinó que en realitat el redactés entre els fulls d'observacions [III] i [IV]. Pel que fa al contingut de la resta de fulls, set de les propostes (més una vuitena, ratllada) que s'agrupen al full d'observacions [II], corresponen al cant VII, i les tres restants, al cant VIII. Les quatre del full [III] són totes referents al cant XII. El full [IV], en canvi, no remet a galerades, com avançava, sinó a les paginades, ja que Balari hi identifica els versos d'acord amb la paginació definitiva, cosa que no feia en els tres anteriors, i, a més, s'hi refereix com a «derreras provas»; hi comenta tres esmenes del cant VI, un parell de les quals —les relatives al verb *enarborar/enarbolar*, vegeu més avall— ja les havia discutit, si s'ha de jutjar per l'expressió que usa («Si s'ha decidit deixarlas, no tinch res que observar»).

Les esmenes conservades en els quatre fulls es concentren, doncs, en els cants VII i VIII [full II], XII [full III], i en les notes finals [full I], i es reprèn en paginades un comentari sobre el VI [full IV]. Podem sumar-hi que a les cartes esmenta aspectes del cant I i del IV. De la resta de cants, en canvi, no tenim cap constància sobre les objeccions que hi degué formular. El full [IV] fa evident que almenys havia existit un altre full amb les observacions fetes sobre el cant VI a partir de les galerades, ara perdut, i seria molt sorprenent que Balari no hagués fet altres comentaris sobre els cants no esmentats. No podem descartar, doncs, que algunes de les divergències, sobretot lingüístiques, que s'observen entre el ms. *A* i el text imprès, responguin a observacions de Balari, perquè, com veurem, Verdaguer va fer seves bona part de les esmenes que li va proposar el catedràtic de grec de la Universitat de Barcelona.

A la carta esmentada del 20 de novembre, en què l'informava de la recepció de les proves, Balari afirma que les ha «corregit ab molt de cuydado». Li indica que ha introduït alguna ce trencada, grafia no sempre reivindicada pels defensors del català acadèmic,⁸ i li proposa, en el que és la primera observació sobre un passatge concret, la substitució de la grafia «tey», que considera «local», per «tell». La indicació fa referència al v. 94 del cant I («los tells que 'l bes de l' ayre fa remoure»; 1886: 13). Al manuscrit que va anar a la impremta (el ms. *A*), el mot hi consta com a «teys»,

---

8. A l'*Ortografia de la llengua catalana* impulsada el 1884 per l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, segurament redactada per Adolf Blanch, si bé partia d'un *Proyecto de Ortografia catalana* escrit per Balari i Jovany el 1879, s'hi prescindia de la ç perquè «ha caído generalmente en desuso» (vegeu Segarra 1985: 163-164); Balari, com veiem, no compartia aquest criteri.

i d'aquí va passar a les proves. Verdaguer va seguir el consell de Balari, que incidia en una qüestió que ell ja devia haver-se plantejat en preparar l'autògraf esmentat, perquè en els dos manuscrits immediatament anteriors al ms. *A* hi havia escrit «tells», i així mateix en *A* s'observa «ll» sota la «y».⁹

Un parell de dies més tard, el 22 de novembre, Balari enviava una segona carta a Verdaguer, amb tres noves propostes d'esmena, aquesta vegada en relació amb versos del cant IV. Hi afirma que té «lo plaher de delitarme llegint la continuació de la Llegenda», expressió que no permet saber si, a part del comentari del cant I, del dia 20, entremig li havia enviat alguna altra observació referent als cants II i III.

Verdaguer va aprofitar majoritàriament les correccions del filòleg, per bé que no les va assumir pas de forma acrítica. En alguns casos les incorpora, en d'altres hi adopta solucions diferents, i encara n'hi ha alguns altres, pocs, en què no accepta la proposta d'esmena i no hi intervé. Així, observem que fa les modificacions següents al text seguint les consideracions històriques i etimològiques que formula Balari: prescindeix de la denominació «gotolana marca», «del tot inadmissible» segons el seu corresponsal (IV, 38; la substitueix per «l'espanyola Marca»); elimina l'esment de «culmen» com a origen de «calma» (a la n. 4 del cant IV, referida al v. 167);¹⁰ escriu «centauros» en lloc de «centaures» (VII, 107; també en XI, 267); esmena «sima» en «cima» (VIII, 32); «llic» en «llis» (VII, 181); treu els guionets i escriu amb majúscula «Carles lo Many» (XII, 92; també en IX, 292), i usa igualment la majúscula en «Dux» (XII, 327). No accepta, en canvi, la correcció de «capcinesos» per «capciresos» ni la de «serdans» per «sardans» (anàlogament a «sardana», com li assenyalava Balari), sinó que aquest darrer mot a l'edició hi apareix amb *c-* inicial (VII, 37).

Altres esmenes de Balari prevenen contra alguna forma massa «local» o «vulgar», com el cas ja esmentat de «teys» (I, 94), «vegent» (IV, 174, 175 i 245) o «safreigs» (VII, 491), mots que Verdaguer substitueix per «tells», «veyent» i «safareigs». També li proposa canviar un parell de noms dels quals Verdaguer emprava la forma castellana: «Roldan» (IV, 184 i pàssim), que l'autor substitueix pel francès «Roland» contra la forma que

---

9. Els altres dos manuscrits complets de *Canigó*, previs a la composició del que va anar a la impremta, són els mss. 375/1 i 375/2 de la Biblioteca de Catalunya (*B* i *C*, respectivament); vegeu Bohigas 1981: 334-339.

10. Balari proposava l'eliminació, a la nota, del text en cursiva, «Calma, *culmen* d'una montanya», & [...] perquè *culmen* no es la etimologia de calma» (dins Verdaguer 1977: 226). Verdaguer degué assumir-ne el suggeriment, si més no d'entrada, ja que a l'edició de 1886 no hi ha cap referència a *culmen* («Calma, cima planera, en castellà *meseta*»; tampoc no s'esmenta a l'edició francesa de 1889). En canvi, a l'edició de 1901 reapareix el pretès ètim («Calma, del llatí *culmen* [...]»); els editors de l'*Epistolari*, doncs, degueren consultar un exemplar de la segona edició, ja que consideren que Verdaguer hauria desestimat la proposta de Balari; Verdaguer 1977: 230, n. 2).

Balari sembla preferir, «Rotllant», i «Burdeos» (VII, 171), que catalanitza en «Burdeus».¹¹ D'altra banda, també l'avisava —en paginades— contra l'ús del castellanisme *enarbolar*, que apareix dues vegades al cant VI; Verdaguer no el toca al v. 230, ja que el necessita per la rima consonant d'«enarbolan» amb «roçolan», però en canvi sí que el catalanitza al v. 286 (hi ha altres formes d'*enarborar* en IX, 248 —escrit «enarbola» en A, però corregit a l'imprès—, i XII, 379 —«enarvolarse» amb l'ela corregida en erra al mateix manuscrit).

Balari li fa així mateix alguna recomanació de tipus estilístic per evitar contactes vocàlics que li semblen excessius. Li recomana modificar el vers «s' avé á aqueix fúnebre cant» (VII, 212) en «á n'aqueix» per tal que no hi hagi «tres vocals seguidas»; Verdaguer canviaria el vers, però amb una solució diferent, ja que opta per substituir la preposició «á» per «ab» («ab eix»). Tampoc no el convenç introduir l'ena epentètica en «Y avui, á aquesta cima...» (XII, 278), com recomanava de nou Balari, i en aquest cas s'estima més deixar-ho tal com ho havia escrit. El filòleg va indicar-li així mateix algunes errates, que l'autor òbviament corregí (VII, 171, 472, i VIII, 70; l'errata de «baganda», contra el que creia Balari, no es trobava en la *b-*, sinó en l'ena, que el caixista havia invertit: el mot correcte era «bagauda», tal com corregeix Verdaguer).

A més del darrer mot indicat, que Balari no va interpretar correctament, hi ha un parell d'altres propostes que parteixen d'una comprensió deficient del text o del mot emprat per Verdaguer; en aquests casos, el poeta va optar per deixar-hi l'opció original; així, no intervé en «glaces», que Balari interpretava com el plural de *glaç* mentre que ho és de *glaçà* (VII, 100), ni considera que hi hagi cap «anacolutho ó inconseqüència» en l'estrofa composta pels v. 433-436 del cant XII, de manera que no modifica el mode dels verbs, contra la proposta de Balari, que considerava que era una mancança pròpia del «llenguatge vulgar (no literari)».

L'assumpció de la majoria de propostes de Balari i Jovany apunta cap a un Verdaguer atent a les raons etimològiques, poc partidari d'usar formes geogràficament reduïdes o col·loquials, i amb voluntat d'evitar els castellanismes, alhora que prou convençut dels seus coneixements i criteri per mantenir les solucions pròpies quan la proposta del filòleg l'lenegava. El de Folgueroles, en la línia de les observacions de Balari, pretén que la llengua de *Canigó* respongui a un model lingüístic elevat («literari», com en deia el catedràtic de grec), amb formes prestigiades pels coneixements filològics i sense interferències castellanenes.¹²

---

11. Entre les observacions [11] n'hi ha una en què recomanava substituir la forma «Damasch» per «Domaç» (corresponent a VII, 331), que Balari mateix va ratllat.

12. El que s'extreu de l'assumpció de les propostes de Balari i Jovany es pot integrar perfectament, a grans trets, amb la caracterització de la llengua de Verdaguer que planteja Garolera (2004).

3. LA LLENGUA DE CANIGÓ VS. LA PARLA DE VERDAGUER

La tria del model «literari» adoptat en *Canigó* comportava igualment l'adopció d'una ortografia determinada. Tal com ha explicat Albert Rossich, en els textos impresos de Verdaguer s'hi poden destriar dues ortografies diferents, amb implicacions fonètiques i morfològiques, que el poeta emprava d'acord amb el destinatari al qual adreçava les obres. Així, a diferència del «registre ortogràfic popular i tradicional», més acostat a la fonètica viva, que detectem en els seus llibres per a un públic més ampli i popular, amb finalitats devotes i propagandístiques, en *Canigó* hi adopta un «registre clàssic, arcaïtzant, adreçat al lector culte», habitual en els «llibres majors». ¹³ Els registres verdaguerians no són pròpiament assimilables als dos grans corrents del català del Vuit-cents, d'altra banda extraordinàriament complexos, ¹⁴ però hi comparteixen algunes distincions, entre les quals l'emblemàtica, ja aleshores, dels plurals femenins en *-as* o bé en *-es* —amb implicacions respecte als hàbits lectors dels destinataris. Al costat dels controvertits plurals femenins, el poeta també distingeix, segons el registre adoptat, tal com apunta Rossich, el tractament del subjuntiu, de les erres mudes o de les enes caduques.

Des d'aquesta perspectiva, les opcions lingüístiques preses per Verdaguer en els seus llibres —o, no cal dir, en fulls volants, publicacions periòdiques o en el format que sigui—, no tindrien tant a veure amb les seves preferències, com amb la funcionalitat a la qual destinava els textos:

Quan Verdaguer opta per «cante» en lloc de «canti», «per» en lloc de «per a», «hòmens» en lloc d'«homes» o «càlzer» en lloc de «calze» —o viceversa— no hem de concloure necessàriament que la decisió revela una preferència tancada o exclusiva: Verdaguer podia acollir una o altra forma a la mateixa època segons el registre elegit. (Rossich 2006: 129)

La qüestió de la doble ortografia lliga directament amb les divergències ortogràfiques i morfològiques que Narcís Garolera va constatar que hi ha entre els manuscrits i el text imprès el 1886 quan va col·lacionar els testimonis per a la seva edició. ¹⁵ A continuació, recullo els termes que Garolera, a l'aparat crític de l'edició, assenyalava que presenten divergències entre la forma com consten a l'autògraf (*A*, llevat dels

---

13. Vegeu Rossich 2006: 114. En Rossich (2020) reprèn la qüestió dels dos registres, incloent-hi el testimoni d'una gravació del poeta llegint.

14. Vegeu Segarra 1985: esp. 130-287.

15. Vegeu Garolera en Verdaguer 1995: 12-16.

exemples dels cants v i vi, que provenen de *B*) i la que presenten al text imprès (a la primera edició, de 1886, com també a la de 1901, llevat que s'indiqui el contrari):¹⁶

<i>Autògraf</i>	<i>Text imprès</i> ¹⁷
teys	tells (I, 94)
ceya	cella (I, 198; III, 13)
verges*	vèrgens (II, 135; IV, 118; VI, 219; XII, 310)
rotlle*	rotllo (II, 241)
plasant	placent (II, 259)
regalícia	regalecia/regalècia (II, 300; IV, 52)
enfilay	enfilall ([I, 140]; II, 309; VII, 487)
glaner	aglaner (III, 86)
marges*	màrgens (III, 96; IV, 254; X, 3)
edem	Eden (III, 214; però «edem» en III, 58)
ebori/ibori	vori (IV, 2; [VI, 165]; VI, 374)
Roldan	Roland (IV, 184; V, 72, 79; VII, 183; VIII, 108)
vegés*	veyés ([I, 165, escrit «vejés» el 1886 i «vegés» el 1901]; IV, 225)
somioses*	somnioses (IV, 426; VI, 150)
relliquies	reliquies (V, 20; [XII, 234])
sureres	suredes (V, 85)
vegessen*	veyessen (V, 93; però «vegessen» en 1901)
Després	Aprés (VI, 85)
mellor	millor (VI, 271; [pàssim])
homes*	hòmens (VII, 57, 104, 259; XI, 222; XII, pre 417)
centaures*	centauros (VII, 107; XI, 267)
Burdeos	Burdeus (VII, 171)
safreigs	safareigs (VII, 491)
joves*	jóvens (VIII, 37)
no 'ls <i>el</i> marcesca	lo (VIII, 42)
foganyer	fogayner (VIII, 70)
frissoses*	frisoses (IX, 53; però «friçosa» en III, 31)
enarbola	enarbora (IX, 248)
Carles-lo-Magne	Carles lo Many (IX, 292)
Llaguna	Llacuna (IX, 388)
enfonsant*	esfonzant (XI, 321)
relliquiari	reliquiari (XII, 243)

16. Prescindeixo d'algunes divergències merament gràfiques, com ara *puigl/puix*, *rebujar/rebutjar* o *entremix/entremigs*, com també de la manca d'accents gràfics, en què sovint coincideixen autògrafs i impresos (per bé que no tinc clar que l'«aritjols» de XII, 240, en *A* no porti accent), sobretot en topònims (*Òpol*, *Rocabertí*, *Galamús*, *Erín*). Tampoc no hi incluc variants significatives, no merament formals.

17. Escric entre claudàtors altres llocs en què apareixen els mots afectats, per bé que sense discrepàncies entre autògrafs i edicions. Per als asteriscos que acompanyen algunes formes de la columna de l'esquerra, vegeu més avall.

El manuscrit *A*, que Verdaguer degué preparar pensant ja a dur-lo a la impremta, no transmet exactament el mateix text que va ser imprès. Hi ha encara bastants versos esmenats, també amb variants substancials, no merament gràfiques, i d'altres que reporten una versió anterior a la impresa definitiva. La correcció d'aquests darrers —entre els quals els de la llista prèvia—, la va fer en proves, que no hem conservat. Al llarg de tot el manuscrit *A* hi ha així mateix nombroses esmenes lingüístiques, sobretot ortogràfiques, no sempre incorporades a l'imprès, i també algunes que van una mica més enllà, en la línia de les esmenes que poc després li proposava Balari; així, per exemple, al v. 136 del cant XI se substitueix l'informal «empleyas» per «empleas».

En el pas del manuscrit a la impremta, Verdaguer va incorporar sistemàticament enes etimològiques (*vèrgens, màrgens, hòmens* o *jòvens*), en mots que no sols en *A*, sinó també en els autògrafs precedents, apareixien sense; va optar per formes més properes a l'etimologia (*rotllo, Edèn, somnioses, centauro* —variant que, com hem vist, era la que Balari li havia recomanat— o *Llacuna*; en aquest grup segurament també hi hem d'incloure *fogainer*); i va evitar les formes velaritzades del verb *veure* (*veyés, veyessen*).¹⁸ D'altra banda, és remarcable, en relació amb el darrer mot esmenat, que la terminació del subjuntiu adoptada, tant al manuscrit com a l'imprès, correspon a la més prestigiosa en *-en*, i no pas a la llavors ja habitual en *-in*, pròpia del català oriental.

Els canvis afecten així mateix els casos de ieisme, com «ceya» (I, 198), paral·lels al «tey» que Balari li havia assenyalat. El mateix poeta, segons afirmava el lingüista, ja n'havia corregit algun a les proves; aquest fora el cas d'«enfilall», encara «enfilay» a l'autògraf, però que Balari ja va trobar amb ela doble.¹⁹

Hi ha altres esmenes, encara, algunes de les quals responen a dubtes que havien assaltat Verdaguer durant la redacció dels manuscrits, i que no sempre va aplicar sistemàticament, i d'altres són canvis gràfics de poca entitat, les motivacions dels quals de vegades són poc evidents. Entre els primers, el canvi d'«ebori» per «vori» en IV, 2 i VI,

---

18. Josep Balari l'havia advertit en contra del gerundi «vegent», que ell havia vist en proves (Verdaguer 1977: 65), tal com s'ha assenyalat més amunt. És indicatiu de les vacil·lacions de Verdaguer que al ms. *A*, als llocs que li indicava Balari, hi llegim «veyent» (IV, 174, 175 i 245).

19. Sobre els casos de ieisme, són significatives les vacil·lacions que s'hi observen. El mot «castanyers» del v. 76 del cant VII substitueix la variant «faigs y tells», present amb aquesta grafia als tres manuscrits complets (*ABC*), excepte en *A*, on la forma «tells» corregeix la rebutjada «teys», contràriament al que havia fet en I, 94, tal com hem assenyalat més amunt. Igualment el mot «enfilall» presenta vacil·lacions als manuscrits: així, en II, 309, és escrit «enfilay» en el ms. *A*, però no en *BC* (on trobem «enfilall»), mentre que l'«enfilalls» de VII, 487, és escrit amb «y» en tots tres autògrafs; encara en trobem una altra aparició, en I, 140, que apareix amb ela doble igualment als tres autògrafs.

374;²⁰ el de «mellor» per «millor» en VI, 271;²¹ la substitució de «Després» en VI, 85, per «Aprés»;²² o bé la reducció a una sola ela en els mots «reliquies» (V, 20) i «reliquiari» (XII, 243).²³ Respecte als segons, seria el cas del pas de «plasant» a «placent» (II, 259, potser per aproximar-ne la grafia al *placens* llatí), «regalicia» a «regalecia/regalècia» (II, 300; IV, 52), «glaner» a «aglaner» (III, 86) o «frissoses» a «frisoses» (IX, 53; al cant III, 31, però, llegim «friçosa» a totes dues edicions).

Casos més particulars són la correcció de «suredes» en «sureres» (V, 85: «en lo bosquet de roures, d'alzines i sureres»), que millora el sentit del vers; la d'«enfonzant» per «esfonzant» (XI, 321),²⁴ o bé el pronom reforçat masculí «el» del v. 42 del cant VIII, present als tres autògrafs complets, que és substituït per la forma plena «lo», amb més consideració literària («perque no 'ls lo marcesca l' ayre de mar»), i l'única que utilitza Verdaguer en el text imprès de 1886 davant de consonant. És també significativa la supressió de l'arcaisme «distinchs» a favor de «distints» (IV, 367), no consignada a l'aparat de l'edició de 1995.

Respecte als plurals femenins, veritable pedra de toc de la qüestió ortogràfica, tant al ms. *A* (també en els anteriors, per bé que menys sistemàticament) com al text imprès, són gairebé exclusivament acabats en *-es*, llevat d'alguna excepció, sobretot entre els topònims, com ara «Ribas» (IV, 28), «Ampurias» (IV, 37), «Rosas» (IV, 43), «Tosas» (IV, 50), «Banyolas» (VI, 344), «Esqueras» (XI, 79), etc., probablement a causa dels hàbits creats a l'hora d'escriure els termes geogràfics.

Els canvis, com les propostes que Verdaguer havia acceptat de Josep Balari —no podem descartar que algunes d'aquestes esmenes responguin a suggeriments del catedràtic de grec, transmesos en fulls que no s'haurien conservat—, van en bona part

---

20. En el segon dels llocs indicats, trobem «ibori» en *B*, mentre que *C* reporta «vori» en tots dos llocs. Un cas a part és el manteniment d'«evori» en VI, 165, ja que necessitats mètriques n'impedien l'escurçament. A l'epíleg, v. 14, no inclòs en l'edició de 1886, la forma és «evori», com als autògrafs que el transmeten. No és sobrer assenyalar que en el *DCVB*, s. v. *vori*, se cita el v. 2 del cant IV com a «D'argent, perles i *evori*», llició, aquesta darrera, que és fruit de la intervenció d'un editor posterior a la mort de Verdaguer (a la bibliografia del vol. 1 del *DCVB* no se n'especifica l'edició). Garolera (1987) analitza intervencions dels editors paral·leles a aquesta.

21. Les dues opcions són presents en els manuscrits, per bé que s'hi observa com l'autor es decanta per la variant amb *i* no sols en *A*, sinó també en els autògrafs precedents.

22. La preferència del segon pel primer és detectable en el nombre de vegades que consta al poema, vuit, malgrat que no implica la desaparició de *després*, que hi trobem en un parell d'ocasions.

23. A totes dues paraules, la primera ela sembla afegida al manuscrit. La correcció no hi és sistemàtica: pocs versos més amunt de «reliquiari» trobem «reliquies» (XII, 234).

24. Es tracta de l'única aparició de l'arcaisme *esfonzar*, al costat de diversos usos d'*enfonsar* en IV, 373; VIII, 116, i XI, 506. Tot i la manca de coherència, Verdaguer degué considerar aquesta variant més expressiva i útil a l'hora de narrar la mort de l'heroi Tallaferro, ofegat en travessar el Roine.

en la mateixa direcció: consolidar un registre culte en què s'evitin solucions massa arcaïtzants o de distribució geogràfica reduïda, o bé els castellanismes.

Tenint en compte el procés exposat, no sembla fora de lloc considerar que algunes de les formes rebutjades en els estadis finals d'elaboració de *Canigó* —el pas del darrer autògraf a les proves d'impremta, o bé durant la correcció d'aquestes proves— podrien haver estat trets propis de la parla de Verdaguer o, que és el mateix, del català que havia après a casa, amb la família, o a Folgueroles. O al Seminari de Vic o a can Tona, per bé que en aquest període, en què va començar a interessar-se per la compilació de composicions populars i per les peculiaritats lingüístiques dels companys d'altres contrades, cal també comptar amb la possible aportació de parlars d'altres zones.²⁵ En escriure i corregir les obres majors, aleshores, entre les quals *Canigó* té un lloc en primer rengle, aquestes variants, percebudes com a massa locals, haurien estat arraconades a favor de solucions més generals, validades en la mesura del possible per la filologia, i acceptades —o acceptables— pel registre literari. Així Verdaguer enriqueix aquest registre elevat amb noves aportacions, alhora que el revitalitzava. Perquè el poeta en cap cas no pretenia escriure com parlava, sinó dotar la seva literatura, les seves obres més ambicioses, d'un registre apropiat —elevat, formal, culte— que donés resposta a aquestes necessitats.

Detectar trets del català familiar de Verdaguer ens és útil per avaluar l'abast de la seva proposta lingüística, que es concreta en la distància que hi ha entre la llengua adquirida durant els anys inicials de formació i la llengua que, després d'anys de recollir dades i assajar fórmules, va reflectir a *Canigó*. En aquesta obra, tal com deia Aguiló, citat més amunt, «hi ha buydat tot el llenguatge que sap». I el llenguatge que Verdaguer sabia l'havia adquirit recollint informació viva i, també, llegint els textos antics, sota el guiatge del mateix Aguiló. Sabem del cert, per exemple, que havia consultat el *Blaquerna* de Ramon Llull en l'edició de Joan Bonllavi de 1521; en són testimoni feçant les còpies autògrafes de versicles del *Llibre d'amic e amat*, la més antiga de les quals data de 1877-1878, d'acord amb Rosalia Guilleumas.²⁶

Sobre aquesta qüestió, em sembla significatiu recuperar una anotació mig esborrada que localitzo en el f. 37r del ms. *A* de *Canigó*, citat unes quantes vegades, on llegim «[...] abit (?) ho diuhen los classich[s]». El mal estat de la nota, escrita en llapis, fa difícil basar-hi cap asserció taxativa, i no hi ajuda el terme *clàssics*, tan polisèmic.

---

25. Per als interessos literaris i lingüístics del Verdaguer estudiant del Seminari de Vic, vegeu Torrents 2002: 28-33. Específicament per a la recollida de poesia popular, amb diversos períodes fructífers, entre els quals l'etapa com a estudiant, Casacuberta 1947-1948 i Massot 2003.

26. Es tracta de la còpia que Guilleumas anomena A, actualment inclosa, amb dues més, parcials i complementàries, en el ms. 1463/13 de la Biblioteca de Catalunya (1988: 72-81).

Sí que ens permet, malgrat tot, plantejar la possibilitat que faci referència al v. 234 del cant IV, escrit al foli següent, 38v («en hàbit pobre, vesta ab que pel mon camina»). El vers forma part d'una rondalla que narra la mala rebuda que feren uns pastors a Jesús, excepte un rabadà, que va compartir amb ell les seves migrades pertinences. La construcció *en hàbit* seguida d'adjectiu, Verdaguer l'havia pogut llegir en l'edició citada del *Blaquerna*, on té sovint un matís vinculat a la condició religiosa del subjecte, que al de Folgueroles potser ja li anava bé.²⁷

Corregir la plana a Jacint Verdaguer i «restituir» les formes que ell havia rebutjat, mal que fos en les últimes etapes d'elaboració de la seva obra lingüísticament més influent, implica una comprensió si més no discutible del que el poeta s'esforçava per dur a terme. I impròpia d'una edició que es vulgui crítica, que ha de respectar les opcions de l'autor, aquelles que va considerar definitives. Malgrat tot, en la seva edició de 1995, Narcís Garolera va substituir variants lingüístiques que el poeta havia decidit emprar al poema per «algunes lliçons del manuscrit que tradueixen usos lingüístics propis de Verdaguer» (p. 20). Les que hi ha a la columna de l'esquerra de més amunt, assenyalades amb un asterisc. És innegable que es tracta de formes perfectament acceptables, i habituals, en un registre elevat actual. I que és ben possible que Verdaguer les utilitzés en el seu català oral. Però ni són les opcions que havia triat en publicar el poema ni es corresponen amb les formes pròpies del registre literari que havia adoptat i que, ben conscientment, contribuïa a perfeccionar.

4. APUNTS FINALS, AMB IMPLICACIONS ECDÒTIQUES

Les correccions lingüístiques que Jacint Verdaguer va introduir a les proves d'impremta de la primera edició de *Canigó*, ja fos per iniciativa pròpia o per consell d'altres persones, anaven destinades a polir el registre formal i elevat propi de l'obra. La preocupació per aquests aspectes és paral·lela a la tasca de composició literària del poema, i se'n poden detectar indicis en els autògrafs conservats, corresponents a etapes diferents del procés d'elaboració. Es tracta de decisions de l'autor fruit d'una reflexió prèvia i d'una tria entre diverses possibilitats, no pas d'una assumpció automàtica d'hàbits heretats per la tradició. La distinció entre les lliçons substancials del text i les

27. Hi trobem les expressions «en abit seglar» (cap. 34, f. 28rb, i 35, f. 28va —«seclar»—; cap. 28, 3, i 29, 2, de Llull 2016a), «en abit de monge» (cap. 74, f. 68ra; cap. 67, 4, de Llull 2016a, on llegim «en hàbit monacal»), o bé «en abit eclesiastich» i, de nou, «en habit seglar» (cap. 93, f. 94vb; cap. 86, 8, de Llull 2016a). Vegeu el facsímil de l'edició de 1521 en Llull 2016b.

estrictament formals—com en principi considerariem les variants lingüístiques—perd, en conseqüència, nitidesa. Caldrà tenir-ho ben present a l'hora de valorar les segones, que no són pròpiament neutres, sinó que són així mateix transmissores de significació.

Aquesta darrera constatació pot ser útil respecte d'algunes divergències formals que s'observen entre l'edició de 1886 i la de 1901. La segona és l'última que l'autor va publicar en vida, cosa que li atorga una autoritat textual indiscutible, i més si tenim en compte que hi va introduir alguns canvis de contingut remarcables.²⁸ Això no es contradiu amb l'evidència que el text de 1901 presenta un percentatge d'errates superior al de 1886. El caixista devia anar més per feina o l'atenció de l'autor en revisar les proves va ser inferior. O totes dues coses. Les circumstàncies personals, socials i literàries de mitjan dècada dels vuitanta del segle XIX tenien ben poc a veure amb les del 1901, i la preocupació per establir un model lingüístic formal de referència ja no era una prioritat per a Verdaguer. Aquesta feina, l'havia fet en preparar la primera edició i els canvis que introdueix a la segona no pretenen en cap cas plantejar alternatives al model lingüístic de 1886, que devia considerar tancat.

L'any 1901, per exemple, no es va proposar en cap cas substituir les formes plenes d'articles i pronoms per les reforçades, malgrat que les segones fossin les que ell devia emprar en la seva parla habitual. A la primera edició havia procurat que aquests usos fossin coherents i havia evitat les formes reforçades davant de consonant; en proves va corregir un «el» que encara hi havia al v. 42 del cant VIII per «lo», com hem vist més amunt. Doncs bé, a l'edició de 1901 localitzem algun esporàdic «el/els» reforçat (en III, 2II; V, 199, i XI, 245) que l'any 1886 eren «lo/los» plens; aquests canvis no són fruit d'una decisió que pretengués matisar el model de llengua de quinze anys abans, sinó que amb tota seguretat són innovacions involuntàries degudes al caixista, poc atent, i per això en establir el text crític de l'obra s'haurien d'esmenar.

El criteri també pot aplicar-se, per bé que amb molta cautela, a algunes lliçons compartides per totes dues edicions però que divergeixen del criteri general adoptat, sobretot si hi ha algun indicatiu addicional que dona suport a l'esmena. Aquest seria el cas de «la Roca dels dos Homes Encantats» (IV, 132), en què el terme «Homes» apareix sense l'ena caduca que l'autor va incorporar a la resta d'aparicions del mot al poema. Només es va deixar aquesta. El fet que en aquest lloc faci referència al nom d'una realitat concreta, una formació rocosa d'aspecte antropomòrfic, que la tradició vinculava amb dos caçadors convertits en pedra com a càstig per haver-se saltat una missa, tal

---

28. Els recullo i justifico la conveniència de basar qualsevol nova edició de *Canigó* en aquesta edició, en Santanach (2022).

com Verdaguer explica en nota, podria justificar un tractament específic del terme. Si no fos que a la nota en qüestió, la 3 del cant IV, es reprèn el nom geogràfic com «la Roca dels dos Homens Encantats», opció que obre la possibilitat d'intervenir en el vers.

El respecte per les opcions lingüístiques de Verdaguer no es contradiu amb la regularització ortogràfica que s'aplica generalment a l'hora d'editar textos vuitcentistes, i doncs prenmatius, sempre que se'n respectin les característiques fonètiques, morfològiques, lèxiques i sintàctiques.²⁹ No cal dir que aquesta atenció als aspectes lingüístics assumits pel poeta ha de ser present en preparar qualsevol tipus d'edició, sigui quin sigui el seu destinatari, i sobretot en establir-ne el text crític.

Regularitzar l'ortografia dels textos de Verdaguer d'acord amb la normativa actual no comporta grans modificacions, sobretot si parlem de *Canigó*, més enllà d'alguns canvis gràfics sistemàtics (determinats usos de la *y*, hacs antihiàtiques, l'ús de signes gràfics menors) i d'unificar alguns criteris vacil·lants (com ara les terminacions *-an/-en* de les formes verbals de la tercera persona del plural del present d'indicatiu). On pot haver-hi més dubtes és en les formes menys habituals de l'estàndard actual o bé, no caldria dir, en les llicències adoptades en aquelles qüestions que, posteriorment, la normativa va establir amb criteris més restrictius, que deixen fora determinades pràctiques del poeta, i en general de la poesia del seu temps (vegeu, a continuació, la qüestió de la realització de diftongs o hiats lligats a la mètrica de determinats versos). En aquests casos, hi ha de prevaler el respecte a les tries de l'autor.

S'ha de mantenir, igualment, el criteri del poeta en relació amb aquells mots la regularització dels quals comporti modificacions fonètiques, prosòdiques o poètiques (amb efectes en la rima, el ritme o el recompte mètric). Un exemple dels riscos de no assumir aquestes opcions seria el de mots com l'«enarbolen» del v. 230 del cant VI, en posició de rima, comentat més amunt, o les llicències esmentades que el poeta es prenia a l'hora d'ajustar, per mitjà de diftongs o hiats, la mètrica d'alguns versos. N'és un cas clar el mot «traïdor» i derivats, que apareix mitja dotzena de vegades en *Canigó*. En els versos del poema la realització del mot reclama gairebé sempre una pronunciació diftongada i bisil·làbica, de manera que, per respectar-ne la mètrica, cal prescindir-hi de la dièresi gràfica. Aquesta qüestió, la del nombre de síl·labes en mots amb possibles diftongs creixents, preocupava Verdaguer i, en altres circumstàncies, anys més tard, va demanar a Josep Balari què en pensava.³⁰

---

29. Aquest és el criteri de respecte plantejat en la proposta d'edició crítica de l'obra completa de Verdaguer (Farrés *et al.* 1988); per a una panoràmica de les opcions d'edició de textos prefabrians, amb interessants pàgines dedicades als verdaguerians, vegeu Martínez-Gil 1994: esp. 49-54.

30. En una carta probablement de la segona meitat del 1895, Verdaguer demana al lingüista quin nombre de síl·labes tenen en català mots femenins acabats en *-io*, *-encia* i *-ancia* (*oració*, *passió*, *prudència*, *paciència*,

Tot i les implicacions ortoèpiques, i fins intencionals, que es poden atribuir a la doble ortografia detectada en la producció verdagueriana, no es tracta pas d'implícacions vigents avui en dia, de manera que mantenir-les, si a algú se li acudís fer-ho, podria ser fins i tot contraproductiu. La utilització d'una ortografia divergent de la normativa establerta no faria altra cosa que dificultar l'accés al text de qualsevol lector, acadèmic o no. Ho sabien prou bé les autoritats franquistes que l'any 1943 van exigir, per autoritzar-ne l'edició, que l'obra de Verdaguer s'imprimís en ortografia prefabricada. D'aquestes consideracions n'han de quedar fora, evidentment, els facsímils i altres formes de reproducció d'imatges.

S'ha repetit, i és ben cert, que no disposem de cap estudi que ofereixi una visió de conjunt de la llengua de Verdaguer. Hi ha estudis parcials, vinculats a alguns dels seus llibres, però encara no existeix una monografia que caracteritzi la llengua emprada per Verdaguer. En tot cas, s'ha de distingir el parlar de Verdaguer, el seu registre oral, del seu català literari, és a dir, de la proposta d'un registre elevat que el poeta va articular en les seves obres majors, amb una aportació pròpia molt remarcable (Garolera 2004), però alhora deutora de la tradició moderna precedent i dels hàbits «clàssics» d'escriptura (Torrents 1991; Rossich 1996), i també dels hàbits de pronunciació, com hem vist. La qüestió no és menor, si tenim en compte el paper que se li ha atorgat, i que indiscutiblement va tenir, com a punt de referència en la construcció del català literari modern —cosa que no exclou papers igualment destacats d'altres escriptors del segle xx, amb Josep Carner al capdavant, que van continuar una tasca que ell havia iniciat.³¹ La definició de la llengua de Verdaguer té així mateix implicacions pràctiques a l'hora de valorar les solucions lingüístiques que localitzem en els seus llibres i, molt especialment, com hem vist, a l'hora d'editar-ne les obres.

Aportacions com la present, centrada en les correccions que Verdaguer va introduir a les proves d'impremta de *Canigó*, com també en les implicacions que se'n poden extreure respecte del model de llengua que hi plantejava, poden ser útils no sols a l'hora d'encarar l'edició crítica de qualsevol dels seus textos, sinó també per concretar l'objecte d'estudi. Perquè, més enllà dels usos orals personals del de Folguerolles, i de l'interès que de ben segur poden tenir, la llengua que ha actuat com a referent entre poetes i gramàtics ha estat la seva llengua escrita, el registre elevat que ell va

---

constància): «los considera V. curts, com en castellà pasion, que té dues sílabes, o com se pronuncia encara á la montanya passió, en tres?». La resposta vacil·lant de Balari no degué ajudar-lo gaire en aquella ocasió (vegeu Verdaguer 1986: 194-196, núm. 1180 i 1181).

31. El valor lingüístic i referencial de l'aportació verdagueriana va ser reconegut pels seus mateixos contemporanis; vegeu Pinyol & Quer 2006.

contribuir de forma decisiva a bastir. En aquest context, *Canigó* va ser una peça clau en la construcció del model formal, i, per tant, també en la construcció del català literari assumit per les generacions posteriors.

JOAN SANTANACH I SUÑOL
Universitat de Barcelona
jsantanach@ub.edu
ORCID 0000-0002-7872-280X

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BOHIGAS, P. (1981) «Manuscrits de *Canigó* de Verdaguer», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, II [= *Homenatge a Josep M. de Casacuberta*, 2], p. 333-366.
- CASACUBERTA, J. M. de (1947-1948) «Jacint Verdaguer, col·lector de cançons populars», *Estudis Romànics*, I, p. 89-129; també dins els seus *Estudis sobre Verdaguer*, pròleg de J. Torrent i Fàbregas, recopilació i notes de R. Torrents, Vic, Eumo / Barcino / Institut d'Estudis Catalans, 1986 (Documents, 5), p. 29-71.
- FARRÉS, P., J. MOLAS, R. PINYOL & R. TORRENTS (1988) «Per a una edició crítica de les obres completes de Jacint Verdaguer», *Anuari Verdaguer 1987*, p. 187-203.
- GAROLERA, N. (1987) «La transmissió impresa de les obres de Verdaguer», *Anuari Verdaguer 1986*, p. 147-167. També dins GAROLERA 1996: 191-216.
- GAROLERA, N. (1996) *Sobre Verdaguer. Biografia, literatura, llengua*, Barcelona, Empúries (Les Naus d'Empúries).
- GAROLERA, N. (2004) «La llengua de Verdaguer», dins *Jacint Verdaguer: textos, comentaris, notes*, Lleida, Pagès, p. 109-113. Originalment a *Serra d'Or*, 506 (febrer 2002), p. 11-13.
- GOMIS, J. A. (1965-1966) «Mariano Aguiló y la "Renaixença" a través de un epistolario», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 38.2 i 39.1, p. 333-396, 107-200.
- GUILLEUMAS, R. (1988) *Ramon Llull en l'obra de Jacint Verdaguer. Deu anys de publicacions lul·lianes (1945-1954)*, Barcelona, Barcino, segona edició corregida (la primera és de 1953) (Biblioteca Verdageriana, 2).
- LLULL, R. (2016a) *Romanç d'Evast e Blaquerua*, edició d'A. Soler i J. Santanach, notes de Maria Toldrà, Barcelona, Barcino (Biblioteca Barcino, 10).
- LLULL, R. (2016b) *Blaquerua*, introducció de J. Santanach, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona. Facsímil de *Blanquerua: qui tracta de sinch estaments de persones: de Matrimoni: de Religió: de Prelatura: de Apostolical*

- senyoria (la qual es en lo pare sanct y en los Cardenals) y del estat de vida Hermitana contemplatiua*, ed. J. Bonllavi, València, Johan Joffré, 1521.
- MARTÍNEZ-GIL, V. (1994) «Algunes consideracions sobre l'edició de textos pre-fabrians», *Els Marges*, 50, p. 41-63.
- MASSOT I MUNTANER, J. (2003) «Jacint Verdaguer i la poesia popular», dins el seu *Escriptors i erudits contemporanis. Tercera Sèrie*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 69-122, inicialment en *Anuari Verdaguer 1995-1996* (1999), p. 157-188.
- MASSOT I MUNTANER, J. (2006) «Marià Aguiló, mentor i amic de Jacint Verdaguer», *Anuari Verdaguer*, 14, p. 157-199.
- PINYOL I TORRENTS, R. & P. QUER (2006) «Les aportacions de Verdaguer a la llengua literària segons els seus coetanis», *Anuari Verdaguer*, 14, p. 401-418.
- ROSSICH, A. (1996) «Les arrels literàries de Verdaguer», *Ausa*, xvii, p. 39-60.
- ROSSICH, A. (2006) «Els dos registres lingüístics de la poesia de Verdaguer», *Anuari Verdaguer*, 14, p. III-129.
- ROSSICH, A. (2020) «Els dos Verdaguers», canal de Youtube de la Universitat de Girona, en línia <<https://www.youtube.com/watch?v=vzT37ud4n-Y>> [consulta: 2 de novembre de 2021].
- SANTANACH, J. (2022) «Per a una nova edició crítica del *Canigó* de Jacint Verdaguer», *Els Marges*, 127, p. 12-34.
- SEGARRA, M. (1985) *Història de l'ortografia catalana*, Barcelona, Editorial Empúries (Les Naus d'Empúries. Timó, 1).
- TORRENTS, R. (1991) «Les opcions estètiques del primer Verdaguer», *Anuari Verdaguer 1990*, 5, p. 19-66; també dins el seu *Verdaguer. Estudis i aproximacions*, pròleg de J. Molas, Vic, Eumo, 1995, p. 37-98.
- TORRENTS, R. (2002) *Verdaguer, un poeta per a un poble*, Vic, Eumo, segona edició revisada (Estudis Verdaguersians, 3).
- VERDAGUER, J. (1886) *Canigó. Llegendes Pirenayca del temps de la Reconquesta*, Barcelona, Llibreria Catòlica.
- VERDAGUER, J. (1901) *Canigó. Llegendes Pirenayca del temps de la Reconquesta*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya Artística.
- VERDAGUER, J. (1946) *L'Atlàntida de Jacint Verdaguer ... Primera edició crítica según dos manuscritos autógrafos y las ediciones de 1877 i 1878*, preparada por E. Junyent [y] M. de Riquer, Barcelona, Ayuntamiento de Barcelona.
- VERDAGUER, J. (1967) *Epistolari*, II, (1877-1879), transcripció i notes per J. M. de Casacuberta i J. Torrent i Fàbregas, Barcelona, Barcino (Biblioteca Verdaguèria, VII).

- VERDAGUER, J. (1977) *Epistolari*, V, (1885-1886), transcripció i notes per J. M. de Casacuberta i J. Torrent i Fàbregas, Barcelona, Barcino (Biblioteca Verdaguèria, 10).
- VERDAGUER, J. (1986) *Epistolari*, IX, (1894-1896), transcripció i notes per J. M. de Casacuberta i J. Torrent i Fàbregas, Barcelona, Barcino (Biblioteca Verdaguèria, 16).
- VERDAGUER, J. (1995) *Canigó. Llegendes pirenaïques del temps de la Reconquesta*, edició crítica a cura de N. Garolera, Barcelona, Quaderns Crema (Sèrie Gran, 16).
- VERDAGUER, J. (2002) *L'Atlàntida. Poema*, a cura de P. Farrés, Vic, Eumo - Societat Verdaguer (Obra Completa, 2).